

האם יש מצווה לשוב בתשובה?

שמואל חיון

התשובה הפכה בדורנו לאחד המושגים הגדולים והחשובים, אשר חלונות אליו נפתחים בהזדמנויות רבות, בכנסים שונים, בתנועות ובארגונים רבים. ואני עומד ושואל: מהי תוקפה של התשובה? בהיר לי שזה רצונו יתברך, ועל כך אנו משבחים שלוש פעמים בכל יום: "ברוך אתה ה' הרוצה בתשובה". אולם, מכל מקום ברצוני להתיישב ולברר, האם עניין התשובה הוא מצווה? מדאורייתא? מדרבנן? או שמא אינו אלא עניין גדול וחשוב, אך אינו מצווה?

סוגיה זו מטבעה מאוד גבולית ומצרנית, ומושבה בגבול שבין עולמות העיון, ההלכה והאמונה. אופי המקורות והסברות שיעלו במהלך הסוגיה ישתנה, ברובם יהיו עיוניים, אולם פעמים שיביאו אותנו לחלוקת אמוניות ורעיוניות. עם זאת נשתדל ללכת בדרך הישרה והממצה, באופן שלא נחרוג מהמטרות שאותן נציב. המטרות הן שתיים: ראשית רצוני לברר, האם יש מצווה לחזור בתשובה? ומתוך כך אשאל: מה היחס בין מצוות התשובה ומצוות הווידוי? מתוך בירור שיטות הראשונים השונות ננסה לנגוע גם בגדרי המצווה ובמסתעף ממנה¹.

שיטת הרמב"ם

תחילה נעסוק בשיטתו של הרמב"ם, הלא הוא ראש המדברים במניין המצוות. נקדים ונאמר ששיטתו צריכה עיון מיוחד, בשל הסתירות הקיימות בה. בהסבר שיטת הרמב"ם נאמרו שני דרכים, כפי שנראה מיד.

1 ברצוני להעיר על נקודה ששמתי לב אליה מספר פעמים כאשר עסקתי בסוגיות מעין זאת בצידן העיוני. על התשובה יצא לי לקרוא ולשמוע בצדי המוסר והאמונה, שם יש לה כר נרחב לעומקים ולרבידים אין מספר. אולם, מהפעם הראשונה שהתוודעתי למצוות התשובה בצידה העיוני וההלכתי הרגשתי לפתע שעולם התשובה נפתח לי מאוד על גווניו השונים. ועיין בעולת ראייה על הגדה של פסח (ח"ב עמ' רעה, ד"ה חכם מה הוא אומר).

דרך א' ברמב"ם

נפתח בספר המצוות (עשה עג). שם אומר הרמב"ם:

"והמצוה הע"ג היא **שצונו להתודות** על החטאים והעונות שחטאנו לפני האל יתעלה ולאמר אותם עם התשובה. וזה הוא הודוי..."

ובמניין הקצר בתחילת ספר המדע הרמב"ם כותב כדברים האלה: "מצווה ע"ג **להתודות לפני ה'** מכל חטא שיעשה האדם בשעת הקרבן ושלא בשעת הקרבן שנאמר 'והתודו את חטאתם אשר עשו'".

וגם ביד החזקה, כאשר הרמב"ם מפרט את המצווה הזו למעשה, בריש הלכות תשובה (א, א) כותב: "כל מצוות שבתורה, בין עשה בין לא תעשה, אם עבר אדם על אחת מהן בין בזדון בין בשגגה, **כשיעשה תשובה וישוב מחטאו - חייב להתודות** לפני האל ברוך הוא, שנאמר 'איש או אשה כי יעשו וגו' והתודו את חטאתם אשר עשו' זה וידוי דברים, **ווידוי זה מצוות עשה**".

מן המקורות שלמדנו עד כאן ניתן לראות בבירור שהרמב"ם לא מנה את השיבה בתשובה כמצווה, אלא רק את הווידוי אשר בא עימה (כמו שכותב בהלכות: "כשיעשה תשובה..." , או בסהמ"צ "עם התשובה").

ואכן, רבים מן האחרונים הלכו בדרך זו, ואמרו שהרמב"ם לא מנה את המצווה לשוב בתשובה אלא רק את הווידוי. כך כותב המנחת חינוך במצווה שסד כמושכל ראשון, וכדבר פשוט ברמב"ם. וכך מבינים ברמב"ם גם משך חכמה (פרשת וילך), הנצי"ב (דברים ל, יא) וכן הרב קוק (משפט כהן סי' קכח). בהמשך המאמר נעסוק בכל שיטה, בהסברה ובמסתעף ממנה, אך נקדים ונאמר שלפי שיטה זו צריך לומר בדעת הרמב"ם שכל מקום שבו מוזכרת התשובה בתורה וברמב"ם - היא סגולה טובה לכפרת עוונות, ולא מצווה.

הרב יעקב רונטל (שליט"א) [וצ"ל], בספרו משנת יעקב, מביא ראיה נוספת לשיטה זו. כותב הרמב"ם (פ"ז ה"א): "הואיל ורשות כל אדם נתונה לו, כמו שבארנו - **ישתדל** אדם לעשות תשובה ולהתודות בפיו מחטאיו ולנעור כפיו מחטאיו, כדי שימות והוא בעל תשובה, ויזכה לחיי העולם הבא". מדייק הרב רונטל מהמילה 'ישתדל', שאפשר ללמוד שאין מצווה לשוב בתשובה, שמילת 'ישתדל' זו אינה נופלת במצווה מחויבת.

דרך ב' ברמב"ם

כאשר נתבונן ברמזים להלכות תשובה², נראה רמז לכך שבכל זאת הרמב"ם סובר שיש מצווה לשוב בתשובה. כך כותב הרמב"ם: "הלכות תשובה. מצוות עשה אחת, והוא **שישוב** החוטא מחטאו לפני ה' **ויתודה**".

כך מבין המבי"ט בספרו קרית ספר, שלדעת הרמב"ם יש שתי מצוות - התשובה והוידוי, והן כרוכות זו בזו. המבי"ט נותן טעם לדברים, ואומר שלא ניתן להפריד ולומר שהמצווה היא רק להתוודות ולא לשוב, שהרי הרמב"ם בהמשך הפרקים מגנה מאוד את זה שמודה בוידויו על חטאיו ואינו שב מהם, ומדמה אותו לטובל ושרץ בידו.

ועוד ראיתי שמדייק הרב אשר וייס לשיטה זו (מנחת אשר דברים סי' נג) מלשון הרמב"ם שכותב במצווה עג: "שצונו **להתודות** על החטאים והעונות שחטאנו לפני האל יתעלה ולאמר אותם **עם התשובה**". כלומר שיש מצווה להתוודות עם תשובה. אולם ניתן לדחות ולהסביר ניסוח זה שבספר המצוות באופן הבא: כאשר שב - מצווה שיתודה. ובאותו אופן נסביר את הניסוח הדומה שמופיע בהלכות, שם כותב הרמב"ם: "**בשיעשה** תשובה וישוב מחטאו - **חייב להתודות**".

מביא הרב סולובייצ'יק בספרו 'על התשובה' (במאמר 'כוחו של וידוי') ראייה נוספת לדרך זו מדברי הרמב"ם בפרק ז הלכה ה, שאומר: "כל הנביאים כולן **צוו** על התשובה". אולם יש להקשות שעדיין אין זו ראייה לכך שהתורה ציותה על התשובה. ועוד נקשה ונאמר, הרי אף אחד לא חולק שעניין התשובה קיים בתורה, ומוזכר פעמים רבות, אלא שלפי הדרך הראשונה שהזכרנו ניתן להסביר מאמרים אלו באופן שהתשובה היא סגולה וזכות לכפרת עוונות, ואפשר בהחלט שהנביאים יצוו עליה מרוב גודלה וחשיבותה.

ראייה אחרונה שמביאים לשיטה זו היא מפרק ב (הל' ז): "לפיכך **חייבים** הכל לעשות תשובה ולהתודות ביום הכפורים". ואכן זו ראייה חזקה מאוד לשיטה זו.

קודם שנפנה לעסוק בהבנת שתי הדרכים לאשורן, בנימוקן ובהסתעפותן, נביא **ראשונים** שהולכים בדרך הראשונה שהצגנו ברמב"ם, וראשונים שהולכים בדרך השנייה.

2 כידוע, הרמב"ם מנה את המצוות שלוש פעמים: א. בספר המצוות. ב. בהקדמתו ליד החזקה. ג. ברמזים לפני כל קבוצת הלכות. וניתן לומר שבפעם הרביעית מנה הרמב"ם את המצוות בגוף ההלכות למעשה.

הרמב"ן סובר שיש מצווה לשוב בתשובה. הוא כותב זאת בפירושו לתורה על הפסוק "כי המצוה הזאת" (דברים ל, יא): "המצוה הזאת" - על התשובה הנזכרת, כי 'זה שבות אל לבבך' (בפסוק א) 'ושבת עד ה' אלהיך' (בפסוק ב) מצוה שיצוה אותנו לעשות כן... וזה טעם 'בפיך ובלבבך לעשותו' - שיתודו את עונם ואת עון אבותם בפניהם, וישבו בלבם אל ה'". וכן מפרשים הספורנו והאברבנאל במקום.

וכך סובר גם **הסמ"ק** (מצווה נג): "לשוב דכתיב (דברים ל, ב) 'ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקולו', ואמרו חכמים (שבת קנג.) שוב יום אחד לפני מיתתך - ישוב היום שמא ימות למחר, ונמצא כל ימיו בתשובה. וצריך דווי וקרנן, ככל הכתוב בתורת משה".

כך סובר גם **רבונו יונה** בשערי תשובה (שער א): "והוזהרנו על התשובה בכמה מקומות בתורה... שנאמר (דברים ד, ל): 'בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקולו'. והתבאר בתורה, כי יעזור ה' לשבים... שנאמר (דברים ל, ב): 'ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקולו ככל אשר אנכי מצוך היום אתה ובניך בכל לבבך ובכל נפשך'".

לעומתם יש אחדים ממוני המצוות שסוברים דווקא כדרך הראשונה שהצגנו.

החינוך, במצווה חסד, קורא למצווה הזו "מצוות וידוי על החטא", ומבארה כך במפורש: "שנצטוינו להתודות לפני ה' על כל החטאים שחטאנו בעת שנתנחם עליהן, וזהו ענין הווידוי שיאמר האדם בעת התשובה".

וכך גם סובר **הרשב"ץ** בספרו זוהר הרקיע (מצווה צה).

לסיכום ביניים, רואים אנו שתי דעות:

רמב"ם א', חינוך, רשב"ץ / **רמב"ם ב', רמב"ן, סמ"ק, רבונו יונה**

א. המצווה היא להתודות, ואין מצווה לשוב. / **ב.** המצווה לשוב בתשובה. ומפרטי המצווה - להתודות על החטאים.

עתה נתישב ונדון בכל אחד משני הכיוונים הנזכרים.

א. אין מונים את מצוות התשובה, מונים את מצוות הווידוי

נתחיל בקושיה העולה כלפי דעה א הסוברת שאין מצווה לשוב. אם אכן אין מצווה לשוב, מה פירוש כל הפסוקים אשר מובאים בראשונים כמקור למצוות תשובה? הרמב"ם (פ"ז, ה"ה) כותב: "וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן ומיד הן נגאלין, שנאמר 'והיה כי יבאו עליך כל הדברים וגו' ושבת עד ה' אלהיך ושב ה' אלהיך". ניתן לראות מהלכה זו שהרמב"ם מבאר את הפסוקים שם לא בלשון ציווי כי אם בלשון הבטחה. את הפסוק שמביא הרמב"ם מפרשת ניצבים (דברים ל, יא) "כי המצוה הזאת" יבארו ההולכים בדרך א כפי שהסבירו שאר מפרשים, שמדובר שם על כל מצוות התורה, ולא נקודתית על מצוות התשובה.

עתה נעסוק בשאלה המתבקשת: מדוע בעצם, לדרך א, לא מנה הרמב"ם את מצוות התשובה כפי שמנו שאר הראשונים?

כבסיס יש לראות את דברי הרב זצ"ל בספרו משפט כהן (סי' קכח, עמ' רפח)³: "והתשובה עצמה אינה מצוות עשה, דס"ל להרמב"ם שלא מצינו בפירוש שאמרה תורה בלשון מצוה על התשובה".

דברי הרב יכולים לשמש לנו כיסוד ובסיס להבין מדוע הרמב"ם לא מנה את התשובה למצווה: פשוט, משום שהתורה לא ציותה עליה! אולם עתה שבה השאלה ונשאלת, והפעם בסגנון שונה: לשיטה זו, הסוברת שאין מצווה לשוב בתשובה, מדוע התורה לא ציותה לשוב בתשובה?⁴ נראה לכך שלושה הסברים.

א. משך חכמה (פר' וילך לא, יז), וכן בספר **ישמח משה** (על התורה על הפסוק "והתודו את חטאתם", במדבר ה, ז), מבארים באופן הבא: הטעם שהתורה לא החשיבה את

3 הרב עוסק שם בשאלה מעניינת ששאל הרב חיד"א: מדוע לא נחשבים כל הלאוים שבתורה ניתקים לעשה של מצוות התשובה? בסוף הדברים מעיר הרב על מה שנקט החיד"א כדבר פשוט המובן מאליו שהתשובה היא מצוות עשה. אומר הרב שאין הדברים פשוטים כלל וכלל, שהרי ברמב"ם לא מוזכרת כלל מצווה לשוב בתשובה. אמנם הווידוי שבא עימה נזכר כמצווה אולם עצם השיבה לא מוזכרת כמצווה. בהמשך המאמר נשבו ונלמד כיצד למד הרב בדרך זו את היחס בין מצוות הווידוי לפעולת התשובה.

4 ישאל השואל: וכי מה אכפת לך? התורה לא ציותה, וזהו מה לך לשאול מדוע ה' לא ציותה? לכן יש להסביר ולהציג שאלה זו בשני פנים אשר יחדו ויעצימו את השאלה. **באופן אחד** ניתן לשאול: איך התורה לא ציותה על אדם שפגם בקבלתו את ציוויו של מקום לשוב בתשובה? מה עוד שאנו רואים שהנביאים אכן ציוו על התשובה, ואף התורה הפליגה בשבחה. **ובאופן אחר** נשאל: כיוון שאף לשיטה זו מוטל על החוטא להתוודות עם התשובה, איך ניתן לומר שהווידוי מצווה, בעוד שהתשובה - שמוכרחת לבוא עמו, ואף קודם לו - אינה מצווה? תחילה נעסוק בשאלה הראשונה ונראה כיוונים אחדים להסביר מדוע התורה לא ציותה לשוב. ולאחר מכן נדון, על פי כיוון זה, ביחס שבין פעולת התשובה למצוות הווידוי.

התשובה כמצווה הוא פשוט, שהרי לכשנדקדק ונבדוק מה כוללת מצוות התשובה - נמצא שחייך מעניין הווידי, שאכן נמנה כמצווה מחויבת בספר המצוות, כוללת התשובה שני עניינים: א) החרטה על העבר. ב) הקבלה לעתיד. מסבירים האחרונים מדוע אין למנות כל אחת מפעולות אלה למצוות.

א) כלפי הקבלה לעתיד אומרים האחרונים הנזכרים שלא שייך לצוות על אדם שעבר עבירה להמשיך ולקיים את המצווה שעליה עבר, שהרי מעולם לא היתה הו"א שמכיוון שעבר על המצווה הזו תיעשה לו להיתר ויהיה מותר לו לעבור עליה. וכי מי שאכל שום וריחו נודף וכו'. דברים אלו תואמים להפליא ליסוד ולהגיגין שנטע הרמב"ם בשורש הרביעי בריש ספר המצוות, ששם אומר: "שאיך ראוי למנות הציוויים הכוללים התורה כולה. הנה יבואו בתורה צוויין ואזהרות... יכללו המצוות כולם כאילו יאמר - עשה כל מה שצויתך לעשות! והזהר מכל מה שהזהרתך ממנו! או לא תעבור דבר ממה שצויתך בו! ואין פנים למנות הצווי הזה מצוה בפני עצמה". ובמצוות התשובה, אם נמנה אותה כמצווה - נעשה כאומר: "למרות החטא - תמשיך ותקיים מצוות!", וזה לא ראוי למנות למצווה, שהרי על כל המצוות מושבע ועומד מהר סיני.

ב) ולגבי החלק הראשון של התשובה שהוא החרטה על העבר, אומר הישמח משה שגם עליו לא שייך לצוות. וטעמו - ממה נפשך, שהרי אם הוא אחר שהתחרט על העבירה - אין יותר מה לצוותו. ואם עומד קודם החרטה - מה שייך לצוות שיתחרט? והרי עומד הוא במרדו! זו הסיבה שלא ציוותה התורה גם על חלק זה של התשובה. ונראה שכונתו לומר שחרטה עניינה לרצונו ולא ניתן לצוות עליה. אולם צריך עיון בכונתו, שאם מתכוון לומר שלא ניתן לצוות על הרגש, יש להקשות ממצוות רבות שנצטוונו בהן על הרגשת הלב. ושמא כונתו לומר שאין משמעות לחרטה מצווה, שהחרטה הפנימית אשר מרכיבה את אחת הצלעות של מצוות התשובה צריכה לנבוע מתוך עצמיותו של האדם ולא בעל כרחו. אולם דברים אלו צריכים עיון לעצמם.

ואולי ניתן להסביר באופן אחר מדוע לא נמנתה החרטה למצווה, משום שהחרטה על העבר כלולה ממש בווידי שעליו אכן נצטוונו לשיטת הרמב"ם. וכמו שכותב רבנו יונה בשערי תשובה (שער א ד"ה יט): "ומודה ועוזב ירוחם"... החרטה והווידי בכלל 'מודה', כי המתודה מתחרט... כי המתחרט ומתודה ואיננו עוזב החטא דומה למי שטובל ושרץ בידו, שלא עלתה לו טבילה".

ב. בספר 'קובץ על יד' (מובא בביאורי הרב פילבר לאורות התשובה עמ' 4 הערה 6) כותב

הרב זסלנסקי: "מין הרב זצ"ל בשיחותיו הקדושות הדגיש תמיד כי התשובה היא מצווה כללית דוגמת 'אנכי ה' א-להיך' לדעת כמה ראשונים (לא לדעת הרמב"ם. ש"ח) שלא נמנתה למצוות עשה".

וממש כדברים האלו חוזר על הדברים הרב צבי יהודה במספר שיחות על יוה"כ (עיין בשיחות הרצ"ה מועדים עמ' 73): "צריך להבין שהוא עשה כן (הרמב"ם שלא מנה את התשובה למצווה) מפני שתשובה אינה מצווה פרטית אלא מצווה כללית הכוללת את כל התורה כולה. תשובה קודמת לכל התורה כולה. כל התורה היא לכתחילה, ובדיעבד, אם חטא - התשובה".

נראה שכוונתם לומר בדברים אלו שמעלת התשובה כה רמה ונשגבה, עד שהיא ממש כשורש לתורה, ומשום כך לא נופל בה לשון ציווי. וזו ההקבלה אשר מקביל הרב את מצוות התשובה למצוות 'אנוכי ה'' לשאר ראשונים. וכוונתו לשיטת בה"ג שמובאת ברמב"ן בספר המצוות לרמב"ם במצווה א, העוסקת במצוות ידיעת ה'. אומר שם בה"ג, שלא ייתכן למנות כמצווה את האמונה במצווה המצוות. ניתן בהחלט לומר שמרוב גדולתה וחשיבותה של האמנת הא-להות - לא ניתן לצוות עליה⁵. ההקבלה שעושה הרב היא באופן הבא: כפי שבה"ג לא מנה את מצוות אנכי ה' מהטעם הנ"ל, כך גם כאן, כיוון שהתשובה היא עניין גבוה וכללי כל כך - לא שייך לצוות עליו. נזכיר שיש שמסבירים כך בשיטת הרמב"ם במצוות יישוב א"י, שלא מנאה למצווה.

הרב פילבר בהערה הנ"ל מסביר את דברי הרב באופן שונה. אומר הרב פילבר, שהרב מתכוון לומר שהרמב"ם אינו מונה את מצוות התשובה מפני שהיא מצווה כללית, ואין למנות מצווה הנושאת אופי כללי מהטעם שהרמב"ם כותב בשורש ד. בכדי להתייחס לדברים היטב יש להקדים ולבדוק מהו בדיוק הכלל שמציב הרמב"ם בשורש ד, ולאחר מכן להציג את השוני בין יסוד זה ליסוד שדברנו עליו קודם, אשר בא לידי ביטוי בעניין האמונה בה' לשיטת בה"ג.

הרמב"ם בשורש ד אומר שאין למנות למצווה את האמירות שנאמרו בתורה בזירוז לעשיית מצוות שנאמרו כבר ונמנו. הרמב"ם מביא דוגמאות למצוות כאלה.

5 ובמשל ציורי ניתן לומר שישנם עניינים שלרוב גדולתם וחשיבותם צריכים להיות כתובים על כריכתו של ספר המצוות, ולא להיות כתובים בתוכו. כאן ראוי להזכיר שכל עניין שלא נמנה כמצווה בתרי"ג מצוות - הוא לא מצווה, וזה גם כאשר לא נמנה מרוב גדולתו וחשיבותו כפי שראינו עתה. אלא שיש להזכיר דיון נוסף בנקודה זו, מה היחס לאותם העניינים שמצד אחד אינם מנויים למצווה, אך מצד שני רואים מתוך התייחסות התורה אליהם שהם מכלל הפעולות הראויות והחשובות שעל האדם להתנהג בהן. עיין מנחת אשר פרשת וירא סי' כא.

למשל - אומר הרמב"ם - מצוות 'קדושים תהיו', אין למנותה בכלל תרי"ג. הוא מנמק את הדברים באופן הבא: "קדושים תהיו", והתקדשתם והייתם קדושים' הם צויוין לקיים כל התורה. כאילו יאמר היה קדוש בהיותך עושה כל מה שצויתך בו ונוהר מכל מה שהזהרתך ממנו... כי זה הצויו אינו צויו עומד בעצמו, אבל הוא נמשך אחר מצווה שנצטוו בה, ומקיים הצויו ההוא יקרא קדוש". ובאופן ציורי ניתן לומר שלא ניתן למנות מאמרים אלו למצווה, משום שזה כמלך הנותן לעבדיו ספר חוקים, ובכדי לזרום בקיום הספר - חוזר המלך ונותן להם פעם נוספת את הספר עם כל החוקים. ברור לכל שבנתינה השנייה לא נתחדש צויו כלל. עד כאן הסברנו את היסוד הנוכר בשורש ד. כנגד יסוד זה עומד היסוד שמפניו שאר ראשונים לא מנו את מצוות אנכי ה'. כפי שראינו לעיל, מה שאין מונים שא"ר מצווה זו - איננו מטעם שיש בה חזרה חזירו על המצוות, אלא מפני שאין ראוי למנות מצווה שמרוב גדולה וחשיבותה עליה לעמוד כיסוד למצוות ולא כאחת מהן. ולעומת המשל שהמשלנו בהסבר שורש ד אשר המשלנוהו למלך שחוזר ונותן שוב את ספר החוקים לזרו את עבדיו, כאן המשל יהיה למלך שכותב על כריכת הספר את היסודות שעליהם בנוי הספר, ומהם שואבים החוקים המנויים בספר את תקפם.

לאחר שלמדנו את שני היסודות, ושמו לב להבדל שביניהם, נשוב להסברו של הרב פילבר, שקישר בין דברי הרב המובאים ב'קובץ על יד' לבין היסוד הנוכר בשורש ד. דבריו של הרב פילבר אינם מובנים לי, שהרי הרב זצ"ל הקביל את התשובה לעניינים הגדולים והיסודיים כ'אנכי ה'', ולא למצוות שחוזרות על ציויים אחרים כמצוות 'קדושים תהיו'. כאשר דיברתי עם הרב פילבר הבנתי ממנו שיש ראשונים שאינם מונים את מצוות אנכי ה' מהטעם שהרמב"ם כותב בשורש ד. אולם איני יודע לאלו ראשונים התכוון הרב פילבר⁶.

ג. במקורות וציונים שמופיעים ברמב"ם פרנקל מפנים לרדב"ז בספרו מצודת דוד שמציע אופן נוסף לבאר מדוע אין למנות את פעולת התשובה למצווה.

הרדב"ז בספרו מצודת דוד (שבו מביא טעמי המצוות על הסדר שסידר הרמב"ם) אומר במצוות עשה החמישית, היא מצוות יראת ה': "ואם תאמר אימתי עובר על מצוות עשה זו? - תשובתך - בשעה שעובר עבירה בשאט נפש ולא שת לבו לשוב בתשובה מחמת יראת העונש - באותה שעה עובר על מ"ע זו, שהרי לא ירא

6 כדמות ראייה לכך שהרב התכוון לבה"ג ראה בעולת ראייה ח"א עמ' שלו.

מאלהיו. ואם עשה תשובה, אפי' שב מיראת העונש - הרי זה קיים מצוות עשה זו". נראה שהמציין לרדב"ז סבר שבדברים הללו יש הסבר מדוע לא נמנתה מצוות תשובה, משום שהיא כלולה כבר במצוות יראת ה'. אולם אנו נשאל שתי שאלות על הבנה זו ברדב"ז:

ראשית יש להעיר שהרדב"ז עצמו (במצווה עה) מונה את התשובה כמצווה. נצטט את תחילת דבריו שם: "לעשות תשובה, שנאמר 'והתודו את חטאתם אשר עשו', אמרו חז"ל זה וידוי דברים. עיקר התשובה היא החרטה ועזיבת החטא וידוי דברים". א"כ רואים שהוא לכשעצמו הבין ברמב"ם שיש מצווה לשוב בתשובה, וכדרך השנייה שראינו ברמב"ם. ועוד יש להקשות על הבנה זו, וכי יעלה על הדעת שהרמב"ם הסתמך על הקשר המסוים שקיים בין מצוות היראה לתשובה? והרי היראה כוללת בתוכה עוד גדרים, שהרי עצם העבירה על מצוות ה' יש בה ביטול יראה, עוד לפני שחטא בכך שלא שב על החטא!

לפי שיטה זו, שהרמב"ם לא מנה את מצוות התשובה, יש לשאול מדוע הרמב"ן - שחולק על הרמב"ם ומונה את התשובה (בפירושו לתורה, כנוכר לעיל) - אינו משיג על הרמב"ם בשכחת העשין בספר המצוות?

י"ל שמכיוון שברור שהן שתי מצוות שמתחלפות, שהרי אם יוסיף הרמב"ן את מצוות התשובה, יסיר את מצוות הוידוי שמנה הרמב"ם, שהרי היא פרט מפרטי התשובה - לכן לא השיג על הרמב"ם, אבל חולק בשם המצווה והגדרתה.

עתה נעבור ונדון לשיטה זו ביחס שבין פעולת התשובה לבין מצוות הוידוי. נקדים, ודאי שגם לשיטה זו - שאינה מונה את התשובה כמצווה - הוידוי מוכרח לבוא לאחר פעולת התשובה ועמה, כפי שכותב הרמב"ם בהל' א': "בשיעשה תשובה וישוב מחטאו - חייב להתוודות". ולא עוד, אלא שללא התשובה אין ערך לוידוי ואינו מועיל, כמו שאומר הרמב"ם (תשובה ב, ג): "כל המתוודה בדברים ולא גמר בלבו לעזוב - הרי זה דומה לטובל ושרץ בידו". לאחר הקדמה זו נשאל: כיוון שמצד אחד שיטה זו אינה מונה את התשובה למצווה, ומאידך לדעתה התשובה בהכרח כרוכה ומחויבת לבוא יחד עם הוידוי - באופן שלא ניתן לקיים את מצוות הוידוי בלא שתבוא קודם פעולת התשובה - נמצא שבכל זאת קיים חיוב מסוים לשוב בתשובה, אלא שאינו מצווה. כעת ננסה לברר - מהו, אם כן, גדר החיוב שבפעולת התשובה?

ראינו מספר כיוונים בדבר:

א. המנחת חינוך (מצווה סוד) מציע מספר הסברים, ולמסקנה מסביר בדעת הרמב"ם שמצוות הווידוי אינה חיובית כתפילין, ואף אינה מותנית כציצית, אלא היא מצווה משפטית. ומבאר: כפי שאין מצווה לתת גט לאישה, אלא התורה ציוותה שאם יגרש אישה יעשה זאת באופן כזה וכוה, ובכך מתקיימת המצווה - כך גם כאן, אם אדם חפץ לשוב, ובא לעשות תשובה - אזי סדר התשובה שהתורה מורה לו הוא שיש לו להתוודות על חטאיו. לפי זה, אם שב ולא התוודה - לא התקבלה תשובתו, שהרי ה' הורה את הדרך הנכונה לתשובה, עם הווידוי, והוא לא התוודה.

יוצא מהסבר זה, שאין בשום אופן מציאות של ביטול מצוות עשה בעניין זה. האדם אינו מבטל עשה בכך שאינו עושה תשובה, שהרי אינה מצווה. ואפילו את מצוות הווידוי - שלכו"ע נמנית כמצווה בתרי"ג - אינו מבטל כשלא התוודה על עונותיו, כשם שאין אדם מבטל עשה בכך שאינו מגרש את אשתו.

האחרונים דוחים את דברי המנחת חינוך מכל וכל. הרב זווין במועדים להלכה (עמ' עד) מתייחס לדברי המנ"ח ואומר שא"א לומר שזו מצווה משפטית. וכן במנחת אשר (דברים ס"ג) דוחה את הדמיון למצוות גירושין, שהרי בגירושין הרמב"ם כתב במפורש (מצווה רכב): "שצונו לגרש בשטר על כל פנים **כשנרצה** לגרש", רואים שמציין את העובדה שאינה מצווה מחויבת אלא משפטית. אולם כאן הרמב"ם כותב במפורש: "התבאר לך כי על כל מיני העונות הגדולים והקטנים, ואפילו מצוות עשה - **חייבים** להתוודות עליהם". הרב זווין מוסיף להקשות מהפסוקים עצמם, אשר מהם מוכח שיש מצווה מחויבת - "והתודו את חטאתם אשר עשו", הרי שהתורה מצווה במפורש להתוודות.⁷

אפשר לערער על חידושו של המנ"ח מזווית נוספת. התוכן המשותף לכל המצוות המוגדרות 'משפטיות' הוא - שעל ידן עובר האדם ממצב משפטי מסוים למצב אחר, כגון מנישואין לגירושין, העברת קניין מאחד לשני, העברה מטומאה לטהרה וכדו', אולם כאן אין זכר לדבר מעין זה.⁸

ב. ראינו שהרב במשפט כהן סובר שהרמב"ם לא מנה את מצוות התשובה, אלא רק את הווידוי. בהסבר היחס שבין התשובה לווידוי אומר הרב: "וכיון שאין התשובה

7 עוד קשה על הבנת המנ"ח מספר החינוך, שהרי בחינוך מפורש שיש מציאות בה עובר על ביטול עשה, אם עבר יוה"כ ולא התוודה.

8 ולא נראה להחשיב את המעבר מ'חוטא' ל'צדיק' למעבר משפטי.

מ"ע - ממילא אין גם הווידוי בכלל עשה המנתקת את הלאו⁹, כיון שאין מצווה באה כי אם אחר התשובה, והתשובה עצמה אינה בכלל מ"ע... ואע"פ שהיא סגולה יקרה לכפר על העונות, מ"מ מצוות עשה אינה". נראה שהרב מתכוון לומר שפעולת התשובה היא כהכשר מצווה למצוות הווידוי, והווידוי הוא מצווה מותנית. בכדי להסביר את הדברים נקדים ונסביר מהי מצווה מותנית. מצווה מותנית היא מצווה שהחיוב שלה תלוי ומותנה במעשה או בדבר שהוא כשלעצמו רשות. לדוגמא, ניקח את מצוות הציצית, הידועה כמצווה מותנית, אדם חייב להטיל ציצית רק בלבושו בגד בעל ארבע כנפות. עם זאת, עצם לבישת בגד כזה איננה מצווה. לדעת הרב, כשם שבמצוות ציצית ללא בגד בעל ארבע כנפות האדם פטור מציצית, כך גם במצוות הווידוי - כל עוד לא שב בתשובה אינו מחויב להתוודות¹⁰. הווידוי בא רק עם פעולת התשובה הקודמת לו, והיא עצמה איננה מצווה.

לכשנדייק נמצא שהמערכת שהרב זצ"ל הציב ביחס שבין הווידוי והתשובה היא קשה ופרדוקסאלית. על פי דברי הרב - הסובר שהווידוי היא מצווה מותנית, והתשובה הכשר לוידוי - יוצא, שאדם שלא עשה תשובה אינו מבטל כל עשה, שהרי כל עוד לא עשה תשובה לא התחייב להתוודות. ואילו אדם שהתעלה ועשה תשובה, אלא שלא התוודה - ביטל עשה של מצוות הווידוי, משום שבעשותו תשובה התחייב לקיים את מצוות הווידוי. נמצא פרדוקס: השב בתשובה - חוטא בכך שלא מתוודה, והמקשה ערפו ונשאר במריו - לא ביטל עשה של מצוות הווידוי! על פניו הדברים קשים מאוד ולא ניתן לאמרם. כאשר המנ"ח מתייחס לכיוון זה, מציג שגם אם עשה תשובה ולא התוודה - לא ביטל עשה. המנ"ח לומד זאת בק"ו ממקרה שבו החוטא לא חזר בתשובה בכלל ובכל זאת לא ביטל עשה בכך שלא התוודה. וצ"ע.

ג. באופן נוסף אפשר לומר שהתשובה היא מפרטי מצוות הווידוי, שהרי בלעדיה הווידוי אינו וידוי. ע"פ זה, גדר החיוב לשוב בתשובה הוא כמו בכל פרט מפרטי המצוות המחויבות. אולם דברים אלו קשים עד למאור, שהרי הסבר זה ממש הופך את היוצרות, ועושה מהפרט כלל ומהכלל פרט, לכן נראה לדחות הסבר זה.

כהכוחה לדברינו ניתן לראות דברים שכותב הרמב"ם בעצמו, אומר הרמב"ם

9 בכך משיב הרב מדוע גם הווידוי - מלבד התשובה - אינו נחשב לעשה הניתק לכל הלאווים שבתורה. כיון שהווידוי תלוי בתהליך התשובה, ועליה אין חיוב כלל.

10 ההקבלה היא פשוטה: פעולת הלבישה של ארבעת הכנפות מקביל לפעולת התשובה, שתיהן אינן מצוות. הווידוי לאחר התשובה מקביל להטלת הציצית לאחר הרצון בלבישת הבגד הזה.

במורה נבוכים (ח"ג פל"ו): "אך עם אמונת התשובה יתקן וישוב לטוב שבענינים ויותר שלם ממה שהיה קודם שיחטא, ולזה רבו המעשים המקיימים זה הדעת האמתית המועיל מאוד (את ענין התשובה), ר"ל הווידיים והקרבנות על השגגות וכן על קצת הזדונות, והתעניות, והענין הכולל לתשובה מכל חטא לסור ממנו". רואים בביורו שהרמב"ם רואה את התשובה לכלל ואת הווידיי כאחד מפרטיה.

ב. מונים את מצוות התשובה

נעבור לשיטה השנייה, שבה הלכו רבים מן הראשונים שמנו את המצווה לשוב אל ה', ולמדו זאת מהפסוקים בפרשת ניצבים: "ושבת עד ה' א-להיך" (דברים ל, ב) ו"כי המצוה הזאת" (שם ל, יא).

כך גם מבין המבי"ט ברמב"ם, שהווידיי והתשובה הם מצווה אחת, והווידיי הוא גמר התשובה. הראיה המפורשת לכך היא מרמזי המצוות שכותב הרמב"ם קודם להלכות תשובה: "הלכות תשובה. מצוות עשה אחת, והוא **שישוב** החוטא מחטאו לפני ה' ויתודה".

שואל הברית משה (פי' לסמ"ג מצוות עשה טו, שם הסמ"ג מביא את הרמז של הרמב"ם שבו מוזכרת המצווה לשוב, ולאחר מכן מביא את תחילת ההלכות של הרמב"ם, ששם נראה להיפך, שהמצווה היא הווידיי): לפי שיטה זו, מדוע הרמב"ם לא הזכיר את הפסוק שממנו למד את המצווה לשוב בתשובה? אפשר לענות, שכיוון שהרמב"ם מבאר פסוקים אלו, העוסקים בתשובה, כהבטחה ולא כציווי, כמו שמוכח מהלכות תשובה - באמת אין פסוק שממנו ניתן ללמוד על המצווה לשוב. אם כן מניין למד הרמב"ם את המצווה לשוב? יש לומר שהמצווה לשוב היא קשורה וכרוכה במצוות הווידיי, שמוזכרת במפורש בפס' "והתודו את חטאתם" (במדבר ה, ז). דברים אלו יתבססו יותר להלן, כאשר נלמד ונדון בדברי הרמב"ם בספר המצוות.

עתה נפנה לשאלה העיקרית שיש לשאול לשיטה זו: אם אכן הרמב"ם סובר שיש מצווה לשוב בתשובה, מדוע מונה בספר המצוות רק את ענין הווידיי ולא את מצוות התשובה?

יש מן האחרונים שרצו לומר שהרמב"ם בספר המצוות משלב ומונה את התשובה ואת הווידיי יחד. אולם קצת קשה לי בלשון הרמב"ם, שאומר (סהמ"צ עשה עג):

"צונו להתודות על החטאים והעונות שחטאנו לפני האל יתעלה ולאמר אותם עם התשובה". ועוד, שבמניין הקצר מזכיר הרמב"ם רק את הווידוי.

נביא בעניין זה כיוון שפותח הרב סולובייצ'יק בספרו 'על התשובה'¹¹ (במאמר 'כוחו של וידוי' עמ' 37). ראשית, נזכיר שהרב סולובייצ'יק סובר בדעת הרמב"ם שהווידוי והתשובה הן מצווה אחת, ומביא לכך מספר ראיות, כפי שראינו כבר לעיל, כאשר הצגנו את הדרך השניה ברמב"ם. יש להעיר שבמאמרו לא התייחס הרב סולובייצ'יק נקודתית לשאלה ששאלנו. במאמרו מתייחס רק לסתירה הקיימת בין דברי הרמב"ם ברמזים, שם נמנתה מצוות התשובה, לבין דברי הרמב"ם בהלכה א, שבה רק הווידוי מוזכר כמצווה.

כדי לתרץ את הסתירה אומר הרב סולובייצ'יק יסוד במניין המצוות ברמב"ם - ישנם שני סוגי מצוות: א. מצוות **שקיום** המצווה ו**פעולת** המצווה מתאחדים בהן, כגון לולב - בעצם הפעולה של לקיחת הלולב מקיימים את המצווה. סוג זה כולל כמעט את כל המצוות המעשיות. ב. מצוות שבהן פעולת המצווה וקיום המצווה **אינם זהים**. דרך משל, כאשר פעולת המצווה היא ביד או בפה, ואילו הקיום תלוי בלב - אמנם הפעולה נעשתה בעת האמירה או העשייה, אבל בכך לא נתקיימה עדיין המצווה, הקיום תלוי ברגש ובמצב רוח מסוים.

וכדוגמא לסוג השני מציין הרב את דיני אבלות, ואת מצוות "ושמחת בחגך", אשר בהן גם אם האדם **פעל** את כל ה'גדרים' האמורים בשו"ע אין האנינות, ולהבדיל - השמחה, **מתקיימים** אלא בלב! וכך גם בתפילה - התורה מצווה על "לאהבה את ה' א-להיכם ולעבדו בכל לבבכם" (דברים יא, יג), וחז"ל אמרו (תענית ב.) שהפעולה היא בתפילה. אע"פ שיש גדר הלכתי שעל פיו ברור מה **לעשות** בתפילה - אין זה ממצה את כל הכלול בעבודת הלב שבתפילה, המקיפה את כל האדם, בכל מצביו ואפשרויותיו, בששונו וביגונו, באבלו ובשמחתו.

על פי עיקרון זה נבין גם את מצוות התשובה ברמב"ם - זוהי מצווה שעיקרה אינו במעשים או בפעולות, אלא בתהליכים פנימיים **בנפש**, שאורכים חודשים ולפעמים אף שנים. התשובה אינה קשורה במעשה אחד חתוך ומכריע, אלא צומחת וגדלה, צמיחה איטית וממושכת. ואז, לאחר שהשתנה החוטא ונעשה אדם אחר, מגיע

11 נעיר שהרב סולובייצ'יק בעצמו סובר שהרמב"ם במניין המצוות מנה את הווידוי ואת התשובה יחד. אולם בשל הקושי שהקשינו העדפנו לכת בדרך חדשה, המתחילה מיסוד שאומר הרב סולובייצ'יק.

מעשה התשובה - הווידוי.

מעשה נתייבשה הסתירה. ברמזים, שהם חלק מן הכותרת להלכות - מונה הרמב"ם את קיום המצווה, שזה הרי הכלל, וראוי שיהיה ככותרת. ובהלכות מתייחס הרמב"ם ומגדיר את המצוות מצד הפעולות המעשיות שלהן, שהרי זו מטרת ההלכות, לפרט את הכותרת ולהביאה להלכה ולמעשה.

ענה נשוב לשאלתנו, מדוע על פי הדרך השנייה הרמב"ם אינו מונה בספר המצוות את מצוות התשובה כי אם את מצוות הווידוי?

נמשיך בכיוון שהתחיל הרב סולובייצ'יק. לכאורה יוכלנו לומר בפשטות שהרמב"ם בספר המצוות מונה כהגדרה למצווה את פעולות המצווה ולא את קיומה, בדיוק כפי שבהלכות ביד החזקה אינו מונה את קיום המצווה אלא את הפעולות המעשיות שכלולות בה, ובכך לתרץ מדוע לא מנה את התשובה בספר המצוות.

אלא שכדי להמשיך וללכת בכיוון הזה יש לבססו ולהוכיחו. בכדי לבדוק אם אכן נכון הוא, ניגש למצוות המקבילות לתשובה באופיין, מהסוג השני שהזכרנו לעיל, ונראה האם כל העקרונות והכללים שהצבנו במניין המצוות לשיטת הרמב"ם מתקיימים בהן. כפי שהזכרנו לעיל, גם במצוות התפילה הפעולה והקיום מחולקים. כשאנו ניגשים לרמזים - אפשר באמת לראות כדברי הרב סולובייצ'יק, שהרמב"ם מונה את הקיום הכללי של המצווה: "לעבוד את ה' בכל יום בתפלה". ובהלכות מפרט הרמב"ם את המצווה לפעולות השייכות לה: "מצוות עשה להתפלל בכל יום, שנאמר 'ועבדתם את ה' א-להיכם'" (הל' תפילה א, א). מעתה, יש לנו לבדוק כיצד הרמב"ם מונה את מצוות התפילה בספר המצוות, ולראות האם מונה את הקיום או את הפעולה. אומר הרמב"ם במצווה החמישית: "והמצווה החמישית היא שצונו לעבדו יתעלה, וכבר נכפל צווי זה פעמים, אמר: ועבדתם את ה' א-להיכם". וראים בבירור שהרמב"ם מונה את הקיום ולא את הפעולה.

ישנה עוד מצווה שיכולה להראות לנו את שיטת הרמב"ם במניין המצוות מהסוג הזה, והיא מצוות השמחה ברגלים. הרמב"ם מגדירה גם ברמזים וגם בספר המצוות באותו אופן, "שצונו לשמוח ברגלים". במצווה זו הרמב"ם מזכיר רק את הקיום, ואינו מונה כלל את פעולות השייכות לה, כגון בשר ויין.

על פי הדוגמאות הללו, נראה שהכלל שניסינו לומר ברמב"ם נופל, לא ניתן לומר שהרמב"ם בספר המצוות מונה את הפעולות. ולא עוד, אלא שקמה וגם ניצבה שאלה קשה ברמב"ם: על פי הדוגמאות הנ"ל ישנו חוסר עקביות בולט בסגנונו

ובניסוחו של ספר המצוות! במצוות התשובה מונה הרמב"ם את הווידוי שזו הפעולה, ואילו במצוות התפילה והשמחה מונה הרמב"ם את עבודת הלב ואת השמחה, שהן הקיום הכללי של המצווה!

נראה ליישב את חוסר העקביות שבספר המצוות באופן הבא. במניין המצוות שבספר המצוות מונה הרמב"ם ומגדיר את המצוות בדיוק כפי שהן מנוסחות בפסוקים. לכן במצוות התשובה שהתורה מצווה עליה בפסוק "והתודו את חטאתם" מנה הרמב"ם את המצווה - "צונו להתודות על החטאים והעונות שחטאנו לפני האל יתעלה..."¹¹. במצוות השמחה ברגל מונה הרמב"ם את השמחה ע"פ הפסוק "ושמחת בחגך". ולא מנה את הפעולות הנגזרות ממנה - אכילת בשר ויין. ובתפילה, ממשיך הרמב"ם בדרכו ומגדיר את המצווה "לעבוד את ה'" בדיוק כמו שציוותה התורה.

כלל זה אינו חיצוני. נעוץ בו הגיון מאוד פשוט, אשר עומד בבסיס לכל ספרי המצוות - פסוקי התורה הם המקור והעיסוק העיקרי של מוני המצוות. הרמב"ם, כמו כל הראשונים, פותח את התורה ומתחיל למנות את המצוות. סימן לדבר ניתן לראות, שבכל מצווה בספר המצוות אחד המשפטים הראשונים הוא ציטוט מדויק של הפסוק שבו כתובה המצווה. ויש לכך גם קצת ראייה מהקדמת הרמב"ם לספר המצוות, שבה אומר שמטרתו בחיבור היא ספירת המצוות שנצטוונו בתורה ולא פירושו. עיין שם¹². מעתה ברור מאוד כי הרמב"ם הולך בקו עקבי, ומגדיר את המצווה בספר המצוות כפי שהתורה מנסחת אותה.

לסיכום, הרמב"ם מונה את המצוות שלוש פעמים¹³, בכל מקום בסגנון שונה, ונימוקו בצדו:

פעם ראשונה - בספר המצוות, שם הרמב"ם מגדיר את המצוות כפי שמוגדרות בתורה. מטרתו היא לספור את הציוויים שבתורה, ולא לפרשם.

פעם שנייה - בכותרת וברמז שבהקדמתו לכל קבוצת הלכות. שם הרמב"ם מונה את הקיום הכללי ולא את המעשה הפרטי שבמצווה.

12 נעיר, שעתה אפשר לשאול ולברר מדוע התורה שינתה בניסוח המצווה, שפעם מביאה כמצווה את הפעולה המרכיבה את המצווה ופעם את האופן בו מתקיימת המצווה.

13 החסרנו פעם רביעית שמונה הרמב"ם את תרי"ג מצוות בהקדמתו ליד החזקה, כיוון שלא עסקנו במניין זה.

בפעם השלישית - בתוך ההלכות בעצמן, שם הרמב"ם מפרט את המצוות למעשה. לכן בהגדירו את המצווה מפרטה להלכות מעשיות.

לסיכום

האם למנות את התשובה למצווה?

רמב"ם א', חינוך, רשב"ץ - המצווה היא להתוודות, ואין מצווה לשוב.
 רמב"ם ב', רמב"ן, סמ"ק, רבנו יונה - המצווה לשוב בתשובה. ומפירטי המצווה - להתוודות על החטאים.

מדוע לשיטה א' לא מונים את מצוות התשובה?

הסיבה הכוללת:

הרב במשפט כהן - משום שלא הוזכר בתורה ציווי על כך.

עדיין יש לשאול, מדוע התורה לא מביאה את התשובה כמצווה?

ראינו שני¹⁴ טעמים לדבר:

משך כחמה - זו מצווה הכוללת כל המצוות, כמו שורש ד שאין למנות ציווי לקיים מצוות.

הרב קוק - זה עניין גדול שביסוד התורה ואין למנותו, כ'אנכי ה' לשא"ר.

וביחס שבין התשובה לוידוי לדעה א', מצוות הוידוי היא:

מנחת חינוך - זו מצווה משפטית. כלומר אין חובה לשוב, אלא לכשירצה לשוב - יתוודה.

הרב קוק - מותנית. דהיינו, התשובה היא רשות, וכששב זה הכשר מצווה לוידוי.

מדוע הרמב"ן לא השיג בספר המצוות?

א. סובר ברמב"ם שיש מצווה לשוב. ב. לא משיג מה שבכל זאת יחליף במצווה אחרת שכוללת את מה שהרמב"ם מנה.

14 ראינו עוד כיוון שהיה מי שרצה ללמוד ברדב"ז שזו פרט ממצוות יראת ה'. עיין מה שדחינו את דבריו.

לשיטה ב', מדוע הרמב"ם מונה בכל פעם באופן שונה?
ברמזים / בהלכות / בספר המצוות
את הקיום / את הפעולה / כהגדרת הפסוקים.

נפקא מינה בין השיטות:

אם לא עושה תשובה ווידוי, האם עובר על עשה?
לשיטה א' - לא ביטל (ע"פ דברי מנחת חינוך, הרב קוק).
לשיטה ב' - ביטל עשה.

